

Արցախյան հակամարտության ուղղությամբ Իրանի Իսլամական Հանրապետության վարած միջնորդական քաղաքականությունը 1992-1994 թվականներին

Թադևոսյան Սուրեն Գ.

քաղաքագիտության մագիստրոս, Երևանի Պետական Համալսարան (Երևան, ՀՀ)
suren.tadevosyan1@ysumail.am

ՀՏԳ 327

Հանգուցաբառեր՝ տարածաշրջան, արցախյան հակամարտություն, կարգավորում, միջնորդական, համատեղ հայտարարություն, զինադադար, ԵԱՀԿ, Թեհրան, արտաքին դերակատարներ, ռազմական գործողություններ

Посредническая деятельность Исламской Республики Иран в отношении арцахского конфликта в 1992-1994 гг.

Тадевосян Сурен Г.

магистр политологии, Ереванский государственный университет (Ереван, РА)
suren.tadevosyan1@ysumail.am

Аннотация: Цель данной статьи – раскрыть особенности посреднической политики Исламской Республики Иран в контексте арцахского конфликта в период 1992-1994 гг. Мы попытались обосновать наше утверждение о том, что провокация первой арцахской войны поставила перед Ираном новые вызовы безопасности, поэтому Иран пытался выступить активным посредником между конфликтующими сторонами для достижения урегулирования. Проанализированы посреднические усилия и программы Ирана по урегулированию конфликта, предпосылки их формирования и причины провала, а также трансформация позиции Ирана в связи с его отношениями со сторонами. Наиболее активным периодом иранского посредничества был март-май 1992 г. Именно в этот период Тегеран представил сторонам два плана урегулирования, которые, однако, не были реализованы из-за эскалации боевых действий, деструктивной позиции Баку и конкуренции со стороны иностранных деятелей. Тегеран был обеспокоен тем, что война возле его северных границ из локальной может превратиться в региональную и вовлечь другие страны, включая Турцию. Кроме того, вспышка национализма и сепаратизма в Иране тоже была возможной угрозой, которая могла бы произойти в случае успеха азербайджанских войск.

Ключевые слова: регион, арцахский конфликт, урегулирование, посредничество, совместное заявление, прекращение огня, ОБСЕ, Тегеран, внешние субъекты, военные действия.

The mediation policy of the Islamic Republic of Iran towards the Artsakh issue in 1992-1994

Tadevosyan Suren G.

Master in Political Science, Yerevan State University (Yerevan, RA)
suren.tadevosyan1@ysumail.am

Annotation: The purpose of this article is to reveal the features of the mediation policy of the Islamic Republic of Iran in the context of the Artsakh conflict in the period 1992-1994. We tried to substantiate our assertion that the provocation of the first Artsakh war presented Iran with new security challenges, so Iran tried to actively mediate between the conflicting parties to reach a settlement. We analyzed Iran's mediation efforts and programs aimed at the settlement of the conflict, the prerequisites for their formation and the reasons for the failure, as well as the transformation of Iran's position in connection with its relations with the parties. The most active period of Iranian mediation was March-May 1992. It was during this period that Tehran submitted two settlement plans to the parties, which, however, were not implemented due to the escalation of hostilities, the destructive position of Baku, and competition from foreign actors. Tehran was concerned that the war near its northern borders might turn from a local to a regional one and involve other countries, including Turkey. Moreover, the outbreak of nationalism and separatism in Iran was also a possible threat that could have occurred had the Azerbaijani troops succeeded.

Keywords: region, Artsakh conflict, settlement, mediation, joint statement, cessation of fire, OSCE, Tehran, external actors, hostilities.

Ներածություն

1991 թվականին Խորհրդային Միության անկումը արմատապես փոխեց Իրանի Իսլամական Հանրապետության (ԻԻՀ) անվտանգային միջավայրը: Նա ստիպված էր իր սահման-

ների երկայնքով կայունություն և խաղաղություն սպասեցնել հյուսիսում նոր հարևանների առկայության և տարածաշրջանի ապակայունացման պայմաններում:

ԽՍՀՄ փլուզումն ու նոր պետությունների ձևավորումը ԻԻՀ դիտարկում էր որպես իր հյուսիսային սահմաններին ուղղված հնարավոր սպառնալիք և հանդես էր գալիս «պաշտպանողական դիրքից» [16, էջ 110]: ԻԻՀ անվտանգային շահերին առաջին հերթին սպառնում էր հարևան նոր երկրներում տիրող քաղաքական անկայունությունը: Նոր պետություններին դեռևս չէր հաջողվել ձևավորել քաղաքական կայուն համակարգ, քաղաքական էլիտաներն ունեին փորձառության պակաս և ոչ միշտ էին ունակ կանխել կամ կառավարել էթնիկական և տարածաշրջանային հակամարտությունները: Նրանց արտաքին քաղաքականությունը խիստ անորոշ էր և անկանխատեսելի [17, էջեր 5-6]:

Ներքին և արտաքին քաղաքական անկայունությունն առավել շեշտված էր հետխորհրդային Ադրբեջանում (ԱՀ): Դրա դրսևորումներից էին խորհրդային իշխանությունների և անկախականների միջև գինված բախումները, ռազմական և պալատական հեղաշրջումները, էթնիկ փոքրամասնությունների դեմ բռնությունների կիրառումը: ԽՍՀՄ գոյության մայրամուտին՝ 1988 թվականի փետրվարին բռնկվեց արցախյան (Լեռնային Ղարաբաղի) հակամարտության ժամանակակից փուլը, որը կանխորոշեց 70-ամյա պետության վախճանն ու նոր պետությունների ձևավորումը: Արցախի հիմնահարցն արագ դարձավ հետխորհրդային տարածքի ամենաբարդ և պայթյունավտանգ հակամարտություններից մեկը, իսկ 1992-ին վերանցեց լայնածավալ պատերազմի՝ իր վրա սևեռելով միջազգային և տարածաշրջանային մի շարք կենտրոնների ուշադրությունը [3, էջ 175]:

Վերլուծություն

Իրանն անհարժեշտ էր համարում արցախյան ճգնաժամի արագ կարգավորումը, քանի որ դրա երկարաձգման դեպքում տարածաշրջանում կարող էր ընդլայնել ուժային այլ կենտրոնների դերակատարումը [7, էջ 15]: Բացի այդ, հակամարտության սրացումը ԻԻՀ-ին կարող էր դեմ հանդիման հանել տարածաշրջանից ներգաղթյալների նոր հոսքեր ընդունելու խնդրին, ինչպես նաև խափանել ցամաքային հաղորդակցությունը Եվրոպայի հետ [13, էջեր 5-7]: Նա ձգտում էր պահպանել ռազմավարական հավասարակշռությունը երկու հարևանների՝ Հայաստանի (ՀՀ) և Ադրբեջանի միջև և զսպել Թուրքիայի ազդեցության հնարավոր ընդլայնումն իր սահմանների շուրջ [14]: ԻԻՀ նպատակ ուներ ամրապնդել իր դիրքերը միջազգային քաղաքականությունում, իսկ ճգնաժամի էսկալացիան ուղղակի սպառնում էր նրա տնտեսական անվտանգությանն ու վտանգում ԱՀ-ի հետ էներգետիկ և տրանսպորտային նախաձեռնությունները [18]: ԻԻՀ քաղաքականու-

թյանն ազդում էր նաև կրոնական գործոնը. շիա մահմեդականության շրջանում առաջնորդության ձգտող ժողովուրդը չէր կարող անտարբեր մնալ նույնադավան հարևանների նկատմամբ [19, էջ 199]:

Հաշվարկելով հնարավոր սպառնալիքները՝ Թեհրանը ձգտում էր դիվանագիտական ակտիվ դերակատարում ունենալ արցախյան հակամարտության կարգավորման գործընթացում [11, էջ 392]: Հակամարտող հարևաններին դիտարկելով որպես իր ազդեցության ընդլայնման պոտենցիալ գոտի՝ ԻԻՀ փորձում էր վարել չեզոք և հավասարակշռված քաղաքականություն և թույլ չտալ, որ նրացից որևէ մեկը տարածաշրջանում դառնա գերիշխող: Թեհրանը հասկանում էր, որ կողմերից մեկին առավելություն տալը կարող է նսեմացնել իր միջնորդական դերակատարումն ու հակառակորդ կողմին տրամադրել իր դեմ: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ Ազիզին և Համիդֆարը պնդում են, որ ԻԻՀ հարավկովկասյան քաղաքականությունն ունի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային ասպեկտներ, այլ ոչ թե գաղափարախոսական կամ կրոնական [6, էջ 169]:

Արցախյան ճգնաժամի կարգավորման շուրջ ԻԻՀ-ն ակտիվ քաղաքականություն սկսեց իրականացնել 1992-ին, երբ հակամարտությունը տեղային ռազմական բախումներից վերանցեց լայնածավալ պատերազմի: Թեհրանը ձգտում էր պաշտոնական և ոչ պաշտոնական դիվանագիտության միջոցով կողմերին նստեցնել բանակցությունների սեղանի շուրջ և առնվազն կարճ ժամանակով հաստատել հրադադար: Ազիզին և Համիդֆարն առանձնացնում են ճգնաժամի կարգավորման ԻԻՀ միջնորդական մոտեցման երեք էական սկզբունքներ՝ Արցախում բռնության դադարեցում, արևմտյան դերակատարների կողմից քաղաքական կամ ռազմական միջամտության բացառում և ճգնաժամի կարգավորման գործընթացում Ռուսաստանի դերի ճանաչում [6, էջ 170]:

ԱՀ անկախության սկզբնական շրջանում Այազ Մութալիբովի պաշտոնավարման տարիներին, ադրբեջանական էլիտան ԻԻՀ դիտարկում էր բարեկամ երկիր և ձգտում էր կայուն հարաբերություններ հաստատել նրա հետ: Հաշվի առնելով այդ երկրում թյուրքալեզու զգալի փոքրամասնության առկայությունը՝ ԱՀ ակնկալում էր, որ հանձին ԻԻՀ՝ արցախյան հակամարտությունում ձեռք կբերի էթն ոչ ռազմական դաշնակից, ապա գոնե ադրբեջանամետ միջնորդ [17, էջեր 5-7]: Ի հակադրումն ազգայնական ընդդիմության՝ Մութալիբովը փորձում էր կայուն հարաբերություններ հաստատել տարածաշրջանային ուժային կենտրոնների, այդ թվում՝ ՌԴ և ԻԻՀ հետ և չհարուցել նրանցից որևէ մեկի թշնամանքը:

1992-ի մարտին ԻԻՀ արագործնախարարի տեղակալ Մահմուդ Վայեզին ժամանեց Երևան և իշխանություններին ներկայացրեց Բաքվի հետ արդեն համաձայնեցված մի շարք դրույթներ: Կողմերին առաջարկվում էր նախ ժամանակավոր, ապա՝ մշտական զինադադարի հաստատում, դիտորդների տեղակայում հրադադարը վերահսկելու և պայմանավորվածությունները պահպանելու համար, գերիների և զոհերի փոխանակում, ԱՀ կողմից ԼՂ նկատմամբ կիրառված տնտեսական պատժամիջոցների վերացում և դրան զուգահեռ՝ տեղահանվածների վերադարձի հանձնաժողովների ձևավորում, ԼՂ տրանսպորտի և կապուղիների վերաբացում, ԼՂ-ին մարդասիրական օգնության ցուցաբերում և ԼՂ իրավական կարգավիճակի որոշման բանակցությունների ձեռնարկում [13, էջ 6]:

Հայկական կողմերը դրական էին վերաբերվում ԻԻՀ միջնորդությանը, սակայն լուրջ վերապահումներ ունեին բանակցություններում Արցախին տրվող սուկ «դիտորդի» կարգավիճակի առնչությամբ. անընդունելի համարվեց նաև Արցախի ադրբեջանական փոքրամասնությանը նույն կարգավիճակով օժտելու առաջարկը [1, էջ 42]: Կարգավորման թեհրանի ջանքերը շարունակվեցին հետագա ամիսներին: Մայիսի 7-ին ԻԻՀ նախագահ Ալի Աքբար Հաշեմի Ռաֆսանջանին ԱՀ նախագահի պաշտոնակատար Յադուբ Մամեդովը, ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը ստորագրեցին համատեղ հայտարարություն [4], որով պատրաստակամություն էին հայտնում դադարեցնել ռազմական գործողությունները, ԵԱՀԽ և միջազգային սկզբունքների համաձայն՝ հասնել հակամարտության խաղաղ կարգավորման ու բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատման, շփման գծի երկայնքով տեղակայել ԵԱՀԽ և իրանցի դիտորդներ [3, էջ 177]: Սակայն պատերազմի հետագա ընթացքի, մասնավորապես՝ 1992-ի մայիսին Շուշի բերդաքաղաքի ազատագրման արդյունքում կարգավորման այս փորձը ևս դատապարտվեց ձախողման: Այս իրադարձություններից հետո ԻԻՀ տարբեր քաղաքներում էթնիկ ազերի ուսանողները նախաձեռնեցին հակահայկական կարգախոսներով ցույցեր՝ կառավարությունից պահանջելով ընդունել ադրբեջանամետ կողմնորոշում և պատերազմել հայերի դեմ [15, էջեր 195-196]:

Չուզահեռաբար ԱՀ ազգայնամոլական ընդդիմությունը հասկանում էր, որ Շուշիի կորուստը գործող կառավարությանը հեռացնելու և իշխանությունը նվաճելու հարմար պահ էր ստեղծել: Այդ նպատակին հասնելու համար ԱԺԾ-ն հոխորտանքներ էր հնչեցնում նաև ԻԻՀ հասցեին՝ նշելով, թե, իբր, մայիսի 7-ի հայտարարությունից առաջ նախագահ Ռաֆսանջանին

տեղյակ է եղել Շուշիի գործողության նախապատրաստման մասին և դրա դեմ քայլեր չի ձեռնարկել: Ի հեճուկս ԱՀ պաշտոնական քարոզչության՝ ԻԻՀ կրոնաքաղաքական վերնախավը ներկայացնող գործիչները ներկայացրել են ԱՀ-ին ցուցաբերած օժանդակությունը հավաստող փաստեր: Այսպես, Արդեբիլում ԻԻՀ հոգևոր առաջնորդի ներկայացուցիչ այաթոլլահ Ամելին հայտարարում էր, որ պատերազմի տարիներին գոյություն է ունեցել իրան-ադրբեջանական համատեղ ռազմաքաղաք, իրանական կողմն ԱՀ-ին Շուշիի գործողության ժամանակ աջակցել է ռազմամթերքով, իսկ ադրբեջանցի շատ զինվորականներ ռազմական պատրաստություն են անցել ԻԻՀ հյուսիսում՝ Արդեբիլում և Թավրիզում [12, էջեր 149-150]: Հատկանշական է, որ այս տեղեկությունը հաստատվել է 90-ականների առաջին կեսին ԱՀ բարձրաստիճան քաղաքական և ռազմական գործիչների կողմից [12, էջեր 148-151]:

Երկու երկրների հարաբերությունները տրամագծորեն փոխվեցին Բաքվում «Ժողովրդական ճակատ» կուսակցության իշխանության գալուց հետո: Ի հակադրումն Մութալիբովի՝ ազգայնամոլական և պանթյուրքական կողմնորոշում ունեցող Աբուլֆազ Էլչիբեյը, թշնամաբար տրամադրված լինելով ԻԻՀ նկատմամբ, փաստացի տարածքային հավակնություններ էր դրսևորում նրա հյուսիսային հատվածի (ադրբեջանական ընկալմամբ՝ Հարավային Ադրբեջանի) նկատմամբ և ջանում էր ներքին անջատողականություն հարուցել թյուրքալեզու փոքրամասնության (իրանական ազերիների) շրջանում [5, էջեր 110-114]: Էլչիբեյի օրոք երկկողմ հարաբերությունների կտրուկ սրումն ուղեկցվում էր իրանցի կամավորականների և ԻԻՀ-ում ռազմական պատրաստություն անցած ադրբեջանցի զինվորականների ձերբակալումներով և հարցաքննություններով [12, էջ 152]: ԱԺԾ հակաիրանական քաղաքականությունը փոխեց թեհրանի մոտեցումը արցախյան հակամարտության նկատմամբ՝ այն դարձնելով առավել հավասարակշռված:

Հաջորդ երկու տարիներին պատերազմը ընթանում էր ԻԻՀ՝ գերազանցապես թյուրքախոս բնակչություն ունեցող շրջանների (Արևմտյան Ադրբեջան, Արևելյան Ադրբեջան և Արդաբիլ) անմիջական հարևանությամբ, ինչը հղի էր երկրի արտաքին անվտանգությանն ու ներքաղաքական կայունության ուղղված վտանգներով [16, էջեր 107-108]: Հայկական ուժերին հաջողվեց վերահսկողության տակ վերցնել ԻԻՀ սահմանակից և նախկին ԼՂԻՄ-ի տարածքից դուրս գտնվող մի քանի շրջաններ¹, ինչն արժա-

¹ 1993-ի օգոստոսին հայկական ուժերի վերահսկողության տակ են հայտնվում Վարանդայի (Ֆիզուլի) շրջանի մի հատվածն ու Մեխակավանը (Չաբրայի), հոկտեմբերին՝

նացավ Թեհրանի հանդիմանությանը: Ի հեճուկս Բաքվի սպասումներին՝ Թեհրանն այդպես էլ չմիացավ ՀՀ-ն տնտեսապես շրջափակելու թուրք-ադրբեջանական քաղաքականությանը:

Երկկողմ հարաբերությունները կայունացան Հեյդար Ալիևի կառավարման շրջանում: Ալիևը վարում էր արտաքին քաղաքականության պրագմատիկ կուրս՝ ձգտելով կայուն հարաբերություններ հաստատել աշխարհաքաղաքական բոլոր կենտրոնների հետ, ուստի հրաժարվեց իր նախորդի ազգայնական ծայրահեղ թյուրքականությունից և հակաիրանականությունից:

1993-ի հուլիսին Թավրիզում ԻԻՀ հոգևոր առաջնորդ Ալի Խամենեին քննադատեց հայկական ուժերի կողմից Ակնայի (Ադղամ) ազատագրման գործողությունը՝ նշելով, որ «Հայաստանի կառավարությունն ու Ղարաբաղի հայերը ճնշում են տարածաշրջանի մահմեդականներին»: Իրանական մամուլը և հոգևոր-քաղաքական վերնախավը ևս քննադատության արժանացրին Ադղամի ազատագրումը [2, էջ 16]: Այս քայլը կարելի է համարել խորհրդանշանական ժեստ՝ ի պատասխան Ալիևի՝ ԻԻՀ նկատմամբ առավել մեղմ և ոչ թշնամական հռետորաբանությանը: Քարվանառի ազատագրումը ևս ԻԻՀ-ն որակեց «ագրեսիա» և ՀՀ-ից պահանջեց գործերն անմիջապես դուրս բերել «գրավյալ տարածքներից»: Թուրքիայի հետ համատեղ նա ՄԱԿ-ի օրակարգ ներկայացրեց 874 և 884 բանաձևերը, որով դարձյալ հայկական ուժերից պահանջվում էր «լքել Ադրբեջանի օկուպացված տարածքները» [12, էջ 190]: Բաքուն, սակայն, բավարարված չէր իրանական կողմի հայտարարություններով և դիվանագիտական աջակցությամբ և ակնկալում էր, որ Թեհրանը վերջապես կմիանա ՀՀ-ն շրջափակելու ծրագրին, ինչը, սակայն, տեղի չունեցավ: Բայբուրդյանի կարծիքով՝ արցախյան հակամարտության շուրջ ԻԻՀ քաղաքականության մեջ շրջադարձ նկատվեց 1993-ի ամռանից հետո, ինչը նա բացատրում է ԻԻՀ-ԱՀ հարաբերությունների հարաճուն սրմամբ [2, էջեր 10-13]: Թեհրանը շարունակում էր պաշտպանել միջազգային սահմանների անխաթարության սկզբունքը, սակայն ՀՀ-ին և Արցախին այլևս չէր արժանացնում կոշտ քննադատության [7, էջեր 18-21]:

1994-ին Ռուսաստանի միջնորդությամբ ՀՀ, ԱՀ և ԼՂՀ ստորագրած զինադադարը ժամանակավորապես վերջ դրեց հակամարտության ռազմական փուլին: ԻԻՀ փաստացի դուրս մնաց հակամարտության կարգավորման պաշտոնական ձևաչափի՝ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի աշխատանքներից:

Ռամեզանզադեն առանձացնում է 1990-ականներին ԻԻՀ միջնորդական ջանքերի ճախողման հետևյալ պատճառները. ԵԱՀԿ-ն աջակցություն չէր ցուցաբերում ԻԻՀ ներգրավմանը և ճգնաժամի վերաբերյալ որևէ քննարկում այդպես էլ չձավարեց Թեհրանի հետ: Տարածաշրջանի մի շարք երկրներում առկա էր այն մտավախությունը, որ հակամարտությանը ներգրավվելու ԻԻՀ իրական նպատակը սեփական շահերի և ազդեցության ամրապնդումն է: Իրանական միջնորդությանը էապես խոչընդոտեց ԱՀ-ում ԱԺԾ և նրա առաջնորդ Էլչիբեյի հակաիրանական քաղաքականությունը: Հակամարտող կողմերը պատրաստ չէին շոշափելի փոխզիջման, իսկ ԻԻՀ չունեի բավարար լծակներ դա նրանց հարկադրելու համար [14]: Հակամարտող կողմերի պատմական հիշողությունը, դեռ 20-րդ դարակերպին ձևավորված թշնամանքն ու փոխադարձ անվստահությունը նվազեցնում էին համագործակցության և երրորդ կողմի միջնորդության արդյունավետությունը [13, էջեր 5-7]: 1992 թվականի ԻԻՀ-ԱՀ-ՀՀ բանակցություններից, ըստ էության, դուրս էին մնացել արցախյան իշխանությունները, ինչը նվազեցնում էր այդ ձևաչափի հաջողության հնարավորությունները [1, էջեր 43-44]:

ԱՀ-ը ձգտում էր խորացնել տնտեսական և ռազմաքաղաքական հարաբերությունները Թուրքիայի, Իսրայելի, Պակիստանի, Սաուդյան Արաբիայի և ԱՄՆ-ի հետ, և գիտակցելով վերջիններիս ոչ բարեկամական հարաբերությունները ԻԻՀ հետ՝ զգուշանում էր տարածաշրջանում նրա ազդեցության հնարավոր ընդլայնումից: Բաքուն փորձում էր հիմնահարցը տեղափոխել ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի և միջազգային այլ կազմակերպությունների տիրույթ, կարգավորմանը ներգրավել իր դաշնակից Թուրքիային, մինչդեռ ՀՀ-ն ձգտում էր պահպանել կարգավորման հիմնական՝ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահության ձևաչափը: Հակամարտող պետությունների այդ մտտեցումները հակասում են ԻԻՀ տարածաշրջանային քաղաքականության կարևոր սկզբունքին, այն է՝ կարգավորման գործընթացին թույլ չտալ արտատարածաշրջանային ուժերի միջամտությունը:

Իրանական միջնորդության համար բարենպաստ չէր նաև միջազգային իրադրությունը: Ռուսաստանը տարածաշրջանը դիտարկում էր իր առանձնահատուկ շահերի ոլորտ և չէր ցանկանում հիմնական միջնորդի իր դերը զիջել որևէ այլ տերության, ուստի որևէ կերպ չնպաստեց Թեհրանի միջնորդական աշխատանքներին [10, էջեր 13-14]: Թեհրանի հետ ունեցած սուր տարածայնությունների պատճառով Վաշինգտոնը ևս փորձում էր նրան ամեն կերպ դուրս մղել կարգավորման գործընթացից [10, էջեր 12-14]: Ազիզի և Համիդֆարի գնահատմամբ՝ տարածաշրջանում ԻԻՀ դերի և ներգրավվածության վերելքներն ու

Կովսականի (Չանգելան) շրջանն ու Հորադիզ քաղաքը: Տե՛ս [22]:

անկումները հիմնականում պայմանավորված են եղել նրա արտաքին քաղաքականության վրա ազդող ներքին և արտաքին գործոններով, ուստի ԻԻՀ կոնկրետ ռազմավարություն չի ունեցել դարաբաղյան հակամարտության և նույնիսկ Հարավային Կովկասի՝ որպես իր առանձնահատկություններով առանձին տարածաշրջանի համար [6, էջեր 182-183]: Չնայած միջնորդական ջանքերի ձախողմանը՝ պատերազմի ընթացքում իրանական կողմին հաջողվեց մի քանի անգամ, թեկուզ կարճ ժամանակով, դադարեցնել ռազմական գործողությունները և իրականացնել մարդասիրական աշխատանք [7, էջ 18]:

Ադրբեջանի անկախացումից մինչ օրս արցախյան հիմնախնդիրը շարունակում է լինել ԱՀ ԻԻՀ նկատմամբ ունեցած անվստահության գլխավոր աղբյուրներից մեկը [8, էջ 300]: ԻԻՀ-ն պաշտոնական մակարդակով ճանաչել և ճանաչում է ԱՀ տարածքային ամբողջականությունը, սակայն այդ հանգամանքը չի խոչընդոտել ՀՀ-ի հետ բարեկամական հարաբերությունների հաստատմանը [9]: Ի հեճուկս Բաքվի ակնկալիքների՝ Թեհրանն այդպես էլ որևէ «պատժամիջոց» չկիրառեց ՀՀ-ի դեմ, այլ, ընդհակառակը, հետևողականորեն ընդլայնեց նրա հետ քաղաքական և տնտեսական համագործակցությունը [20]:

Արցախյան առաջին պատերազմից հետո ադրբեջանական հետպատերազմական խոսույթում ամրապնդվում էր այն մտայնությունը, թե իբր ԻԻՀ վճռորոշ դերակատարում է ունեցել «իր տարածքների գրավման» հարցում: Ադրբեջանական մամուլն ու քաղաքական ուժերը ԻԻՀ-ին կշտամբում էին իբրև թե ԱՀ կայունությունը խաթարելու, Շուշին և Լաչինը (Բերձոր) «գրավելու» հարցում հայերին օժանդակելու, ընդդեմ ԱՀ ռուս-հայկական դաշինքին միավորվելու և հակաթյուրքական Մոսկվա-Երևան-Թեհրան առանցք ձևավորելու համար: Թեհրանում 1994-1988թթ. ԱՀ դեսպան Ալիյար Սաֆարիին հայտարարում էր, թե, իբր, ԻԻՀ զինյալ ջոկատներ էր նախապատրաստել ԱՀ ներխուժելու և քաղաքացիական պատերազմ հրահրելու համար, իսկ ՀՀ-ն էլ իբրև թե համաձայնել էր այդ ջոկատներին տարածք տրամադրել Արցախում [2, էջ 25]:

Հերքելով ԱՀ-ում տարածված այդ մտայնությունները՝ ԻԻՀ Խորհրդարանի Ազգային անվտանգության հանձնաժողովի անդամ Մանսուր Հադիդաթ Պուրը բերել է ԻԻՀ՝ 1992-94 ժամանակահատվածում ԱՀ-ին ցուցաբերած մարդասիրական և ռազմական օժանդակությունը վկայող փաստեր: Դրանց թվում են նաև Հեղափոխության Պահապանների և իր՝ Մանսուրի՝ ադրբեջանցիներին տրամադրված խորհրդատվական և ռազմական աջակցությունը և շուրջ 2.000 աֆղան վարձկանների տեղափոխումը արցախյան ռազմադաշտ՝ հայկական ուժերի դեմ պատերազմելու համար [5, p.-131]: 1994 թվականի զինադադարից տարիներ հետո իրանցի կրոնական և քաղաքական մի շարք գործիչներ իրենց ելույթներում բացահայտել են այլ փաստեր ԻԻՀ՝ պատերազմի թեժ

դրվագներում ԱՀ-ին ցուցաբերված ռազմական օգնության վերաբերյալ: ԱՀ-ին ցուցաբերված զգալի աջակցության վերաբերյալ առանցքային է ԻՀԳԿ նախկին հրամանատար Մոհսեն Ռեզայիի հայտարարությունն առ այն, որ ինքն անձամբ է հրամայել գնահատել իրադրությունն ու ադրբեջանական բանակի պատրաստության մակարդակը պատերազմի տարիներին և համակարգել իրանցի բազմաթիվ զինվորականների մասնակցությունը գործողություններին:

Եզրակացություն

Ադրբեջանի կողմից արցախյան առաջին պատերազմի հրահրումն Իրանին առաջարդել էր անվտանգային մարտահրավերների նոր համախումբ, որի չեզոքացման նպատակով էլ ԻԻՀ-ն ստանձնել էր հակամարտության ակտիվ միջնորդի դերակատարում: Հակամարտության կարգավորման իր ծրագրում ԻԻՀ-ն մեծ տեղ էր հատկացնում միջազգային իրավունքին՝ հիմնվելով ՄԱԿ-ի և ԵԱՀԿ-ի հիմնարար սկզբունքների վրա, փորձում էր պահպանել տարածաշրջանի ռազմավարական հավասարակշռությունն ու հնարավորինս սահմանափակել արտաքին դերակատարների միջամտությունը տարածաշրջանի հիմնախնդիրներին:

Հակամարտության վերաբերյալ իրանական դիրքորոշման վրա անդրադառնում էր նաև ԻԻՀ-ԱՀ հարաբերությունների՝ տվյալ պահին գոյություն ունեցող վիճակը: Մութալիբովի կառավարման շրջանում ԱՀ-ն ԻԻՀ-ից ստանում էր դիվանագիտական, տնտեսական և ռազմական նշանակալի աջակցություն, մինչդեռ նրա հաջորդի՝ Էլչիբեյի հակաիրանական քաղաքականության արդյունքում Թեհրանը կրճատեց ԱՀ-ին ցուցաբերվող օգնությունն ու հակամարտության վերաբերյալ ստանձնեց առավել հավասարակշռված մոտեցում: Հեյդար Ալիևին հաջողվեց նվազեցնել լարվածության մակարդակը ԻԻՀ հետ հարաբերություններում, սակայն, ի հեճուկս Բաքվի սպասումների, ԻԻՀ-ն չմիացավ Հայաստանը շրջափակելու թուրք-ադրբեջանական քաղաքականությանը:

Իրանը գիտակցում էր, որ Հարավային Կովկասում առաջացած ուժային վակուումը հաջորդ տասնամյակներում դառնալու է նաև արտատարածաշրջանային երկրների շահերի բախման առարկա, ուստի փորձում էր կանխել տարածաշրջանից դուրս գտնվող պետությունների, մասնավորապես՝ ԱՄՆ-ի և նրա դաշնակիցների ներգրավումն այդ հակամարտությանը: Հակամարտության էսկալացիայի և պատերազմի վերսկսման դեպքում տարածաշրջանը «դոմինոյի էֆֆեկտով» կարող էր լիովին ապակայունանալ և վերածվել մեծ ռազմադաշտի՝ դրանից բխող բոլոր աննպաստ հետևանքներով: Ահա թե ինչու Թեհրանը մշտապես ձգտել է պահպանել ռազմավարական հավասարակշռությունն իր հյուսիսային հարևանների՝ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև, վարել հնարավորինս չեզոք և պրագմատիկ արտաքին քաղաքականություն:

Չնայած միջնորդական ջանքերի ակտիվությանը՝ ԻԻՀ-ն հակամարտության կարգավորման միջազգային ձևաչափի մաս չկազմեց (ԵԱՀԿ Մինսկի խումբ), իսկ նրա միջնորդական քաղաքականությունը չկարողացավ հասնել նախանշված արդյունքներին: Դրա պատճառները տարբեր էին՝ կապված ՀՀ և ԱՀ արտաքին քաղաքական կողմնորոշումների տարամետության և արտատարածաշրջանային ուժերի՝ ԻԻՀ միջնորդության վերաբերյալ դիրքորոշումների հետ:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Բալայան, Տ.** (2001). Իրանի միջնորդական առաքելությունը դարաբաղյան հակամարտության կարգավորման գործընթացում (1992թ. փետրվար-մայիս). *Իրան-Նամե. արևելագիտական հանդես*, 37, էջեր 41-45.
2. **Բայբուրդյան, Վ.** (2003). Իրան-Ադրբեջան. Հարևաններ թե՛ աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական ախտյաններ. *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, 8, 7-38.
3. **Կարապետյան, Ռ.** (2016). Իրանի Իսլամական Հանրապետության դիրքորոշումը Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրում. (էջ 175). Երևան: ԱԵԳՄՄ.
4. **Հակոբյան, Թ.** (7 Մայիս, 2020). *Տեր-Պետրոսյանը և Ռաֆսանջանին. մայիսի 7, 1992, Թեհրան. Հասանելի է՝* <https://www.aniarc.am/2020/05/07/1p-rafsanjani-tehran-7-may-1992>, Մուտքը՝ 02.08.2021
5. **Ahmedi, H.** (2017). The clash of nationalisms: Iranian response to Baku's Irredentism. In M. Kamrava (Ed.), *The Great Game in West Asia: Iran, Turkey and the South Caucasus* (pp. 105-141). London: Oxford University Press.
6. **Azizi, H., & Hamidfar, H.** (2021). Continuity and Change in Iran's Approach toward the Nagorno-Karabakh Crisis (1997-2018). *Geopolitics Quarterly*, 16(4), 165-189.
7. **Cornell, S.** (2004). *Iranian Azerbaijan: A Brewing Hotspot*. Presentation to Symposium "Human Rights and Ethnicity in Iran", Swedish Parliament, Moderate (conservative) party, Stockholm.
8. **Cornell, S. E.** (2011). *Azerbaijan Since Independence* (1st ed.). New York: M.E. Sharpe, Inc.
9. **Dermoyan, H.** (2021, October 6). *The Escalating Tensions Between Iran and Azerbaijan*. Retrieved October 16, 2021, from EVN Report: <https://www.evnreport.com/politics/the-escalating-tensions-between-iran-and-azerbaijan>
10. **Erendor, M. E., & Öztarsu, M. F.** (2019). Iranian Relations With Azerbaijan And Armenia: A Comparative Approach In The Case Of Pragmatist Politics. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(1), 157-176.
11. **Koolae, E., & Hafezian, M. H.** (2010). The Islamic Republic of Iran and the South Caucasus Republics. *Iranian Studies*, 43(3), 391-409.
12. **Kouhi-Esfahani, M.** (2015). Iran's Regional Policy In The South Caucasus: Case Studies Of Relations With The Republics Of Azerbaijan & Armenia. 205. Durham, UK: Durham University. Retrieved May 5, 2021, from <http://etheses.dur.ac.uk/11870/>
13. **Mahmudlu, C., & Abilov, S.** (2017). The peacemaking process in the Nagorno-Karabakh conflict: why did Iran fail in its mediation effort? *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 26(1), 1-17.
14. **Ramezanzadeh, A.** (1996). *CONTESTED BORDERS IN THE CAUCASUS: Iran's Role as Mediator in the Nagorno-Karabakh Crisis*. (B. Coppieters, Ed.) Retrieved November 15, 2021, from vub.be: <https://www.vub.be/sites/vub/files/nieuws/users/bcopriet/135ramezanzadeh.pdf>
15. **Shaffer, B.** (2002). *Borders and brethren. Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*. Cambridge, MA: The MIT Press.
16. **Shaffer, B.** (2017). The Islamic Republic of Iran's Policy Toward the Nagorno-Karabakh Conflict. In S. Cornell (Ed.), *The International Politics of the Armenian-Azerbaijani Conflict: The Original "Frozen Conflict" and European Security* (pp. 107-124). New York: Palgrave Macmillan.
17. **Souleimanov, E.** (2011). Dealing with Azerbaijan: The Policies of Turkey and Iran Toward the Karabakh War (1991-1994). *MERIA Journal*, 15(3), 1-14. Retrieved May 7, 2021, from https://ciaotest.cc.columbia.edu/journals/meria/v15i3/f_0029745_24064.pdf
18. **Агазаде, М. М.** (22 Май 2019 г.). Позиция ирана по нагорно-карабахскому конфликту. (К. Курьлев, Ред.) *30-Летие Конфликта В Нагорном Карабахе, Российский университет дружбы народов*
19. **Сидоров, И.** (2016). Иранское посредничество в Карабахском конфликте как фактор ирано-азербайджанских отношений. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения*, 2, стр. 199-200.
20. **Тарасов, С.** (3 Май 2021 г.). *НАГОРНЫЙ КАРАБАХ: ЗАРНИЦЫ БОЛЬШОЙ ГРОЗЫ В ЗАНГЕЗУРЕ*. Получено 15 Май 2021 г., из Фонд Нораванк: http://www.noravank.am/rus/articles/detail.php?ELEMENT_ID=19335
21. **ТАСС.** (15 Октябрь 2021 г.). *МИД Ирана отверг заявление Алиева о причастности Тегерана к наркотрафику*. Получено 30 Ноябрь 2021 г., из ТАСС: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/12678151>
22. «**Ղարաբաղյան ժամանակագրություն. Հրադարից 25 տարի անց**», Ազատություն Ռադիոկայան, Հասանելի է՝ www.azatutyun.am/a/29935114.html (մուտքը՝ 24.05.2021)

Տվյալները հավաքվել են 14.03.2022
 Բացառված/Չբացառված է՝ 21.03.2022
 ընդունված/Ընդունված է՝ 28.03.2022